

Kontinuitet och förändring i historieläroböcker

DAVID LUDVIGSSON*

Linköpings universitet

Jörgen Gustafsson, *Historielärobokens föreställningar: Påbjuden identifikation och genreförändring i den obligatoriska skolan 1870–2000*, Studia Historica Upsaliensia 258 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2017). 278 s.

Syfte och innehåll

Under senare år har flera studier gjorts om skolans historieläromedel. Ofta har de byggt på ett mer eller mindre kvalificerat urval av läroböcker. Jörgen Gustafsson prövar en annan väg i sin studie *Historielärobokens föreställningar: Påbjuden identifikation och genreförändring i den obligatoriska skolan 1870–2000*. Den 27 sidor långa källförteckningen avslöjar att författaren tagit ett helhetsgrepp om de hundratals historieläroböcker som publicerats för användning i den obligatoriska skolan, det vill säga folkskolan och dess efterföljare grundskolan.

Avhandlingen består av åtta kapitel, tre bilagor samt referenslista. I kapitel 1, Skola, historia, nation och läroboken, presenteras syftet som att "undersöka historielärobokens budskap och hur det förändrats under den obligatoriska skolans era" (s. 10). Syftet leder över i huvudfrågeställningen: "Hur framställs svensk historia betraktad som påbjuden identifikation i historieläroböckerna för den obligatoriska skolan och hur förändrades detta under perioden 1870–2000?" (s. 10–11) Nyckelbegreppet påbjuden identifikation, som inspirerats av pedagogen Tomas Englund's meningserbjudande, markerar att skolkontexten inte är fri utan att läroböckernas mening är just påbjuden. Att startpunkten för studien är 1870 beror på att tiden dessförinnan var en uppbyggnadsfas för det obligatoriska skolväsendet, men att man från ungefär 1870 på ett rimligt sätt kan tala om en folkskola för breda grupper av befolkningen.

* Biträdande professor i historia; fakultetsopponent

Theoretiskt tas utgångspunkter i nationalismforskning, genusforskning, utbildningshistoria och läroboksforskning. Författaren betonar att enhetlighet inom ett geografiskt område var något som skapades, inte något som fanns. Han lyfter fram en kritik som riktats mot Benedict Andersons föreställda gemenskap, nämligen att han inte problematiserat frågan om kön. Författaren hänvisar till Ida Blom om att en gemensam nationell identitet utmynnar i olika förväntade beteenden av kvinnor och män, något som han tror kan vara åtkomligt i läroböckernas påbjudna identifikationer. Författaren redogör särskilt för tidigare forskning om historieläroböcker och bedömer att dessa inte är många, och att de flesta varit inriktade på gymnasienivån. Han nämner Göran Andolfs avhandling från 1972 som en särskild inspirationskälla för sitt kvantitativa arbete.¹

I det andra kapitlet, som avhandlar läroboken och förutsättningar för den historiska framställningen, diskuteras historielärobokens ramvillkor. Här slås fast att historieläroboken haft en stark ställning i undervisningen. Läroböcker har under perioden producerats och sålts på en fri marknad där förlagen bestämt vad som ska produceras. Det har förekommit läromedelsgranskning, och mellan 1938 och 1991 fanns en fast läromedelskommitté. Författaren menar att det fanns en osäkerhet i granskningen och att det i kombination med den kapitalistiska marknadens logik ledde till likriktning. Han menar vidare att det var marknadsskolfältet i form av förlag, lärare, skolläring och elever som styrde den pedagogiska texten.

Det tredje kapitlet, som tar upp historieläroboken som genre, är det första av fem empiriska kapitel. Här redovisas kvantitativa studier av alla utgivna historieläroböcker från perioden 1870–2000, cirka 700 stycken. Data har hämtats från Kungl. biblioteket och omfattar historieläroböcker för såväl den obligatoriska skolan som för den frivilliga skolan (läroverken och gymnasiet). Författaren visar att det funnits en mycket stark kontinuitet vilket beläggs i form av författare och specifika titlar som utgivits om och om igen. Två framträdande exempel är Odhners *Lärobok i fäderneslandets historia* som gavs ut i ett stort antal upplagor från 1870 till 1958, samt Grimbergs *Sveriges historia för folkskolan* som gavs ut 1909–1956. Dessa och andra exempel visar att det har funnits ett antal mycket långlivade historieläroböcker i svensk skola.

Böckerna har omarbetats efter hand och ofta har de författare som stått för omarbetningen lagts till som medförfattare. Ett brott fixeras till 1950-talet, då de gamla läroböckerna slutade ges ut, och ersattes av en ny generation historieläroböcker. "Genrebrottet" som författaren kallar det gäller för läroböcker både i den obligatoriska och i den frivilliga skolan. Gustafsson

1. Göran Andolf, *Historien på gymnasiet: Undervisning och läroböcker 1820–1965* (Uppsala 1972).

har också undersökt författarnas kön och slår fast att det är först under 1980- och 1990-talen som kvinnor framträtt som författare eller medförfattare till historieläroböcker, och att det då främst varit som författare till läroböcker för den obligatoriska skolan. En enstaka lärobok av Nanna Lundh-Eriksson gavs ut 1922, vilket författaren tolkar som uttryck för att det då öppnades ett möjlighetsfönster. Resultaten i detta tredje kapitel har använts för att vaska fram de dominerande läroböckerna och dessa ligger sedan till grund för undersökningar av vissa aspekter av historieläroböcker i de kommande fyra kapitlen.

I det fjärde kapitlet, som beskriver historielärobokens yttre form med fokus på rum, tid och genus, finner författaren att det fram till 1950-talet fanns ett nationellt rumsligt beskrivningsområde i lärobokstitlarna. Därefter är det vanliga i stället att titeln innehåller begrepp om tiden, även om det också kan förekomma ord som samhälle, folk och människa. Två tolkningar föreslås (s. 85), att tiden nu blivit viktigare än rummet, samt att tankefiguren Sverige helt enkelt blivit så inarbetad att den inte längre behövdes i titlarna. Efter genrebrottet gavs starkare position för världen/Europa jämfört med Sverige i böckerna. När det gäller tidsindelningen menar författaren att Odhners indelning i hednisk tid, katolsk tid och luthersk tid i allt väsentligt blivit kvar i senare läroböcker, även om begreppen som oftast används är forntid, medeltid och nyare tid. Grimberg använde en annan indelning eftersom han såg stormaktstiden som central. Författaren har också kodat rubriker efter kön. Han finner att fram till genrebrottet fanns väldigt många rubriker som var manligt kodade, men därefter dominerar de könsneutralt kodade rubrikerna. Kvinnligt kodade rubriker är genomgående ovanligt under den undersökta perioden, men med en liten uppgång på 1990-talet. Ett intressant fynd är att enstaka titlar som publicerades efter genrebrottet försökte göra något helt annorlunda med historieämnet genom att pröva en mer tematisk framställningsform, det gäller särskilt Cullert & Islings *Människan, naturen och samhället* (flera delar 1962–1964), men dessa försvann snart. Formmässigt råder det därför, enligt författaren, stor likhet över hela perioden.

I det femte kapitlet, som tar upp påbjuden identifikation utifrån framställningen av ledande kvinnliga aktörer, undersöks framställningen av tre kvinnliga aktörer vilka förekommer i läroböcker under hela perioden: heliga Birgitta, drottning Kristina och drottning Margareta. Under de första decennierna sattes de tre aktörernas gärningar in i kontexten av nationen, där Kristina och Margareta finns med för att de var regenter. Under 1930-talet etablerades en mer personbunden skildring där familjesammanhang gavs stor plats, något som accentueras mot slutet av undersökningsperioden då även aktörernas utseende beskrivs. Författaren finner att Birgitta framställs

som en oproblematiserad figur, ett idealiskt föredöme för en modern konservativ kvinnoideologi. Framställningarna av Margareta innehåller en problematik om huruvida hon ska ses som dansk eller inte, vilket gör att hon värderas olika under perioderna. Kristina är jämförelsevis den mest komplicerade av de tre aktörerna. Hon framställs som "i grunden en negativ förebild som visar läsaren hur en god svensk (i synnerhet en kvinnlig) inte skall vara" (s. 140).

I det sjätte kapitlet konstateras en rik bildförekomst i historieläroböckerna under hela undersökningsperioden, redan från 1870-talet, vilket är ett resultat som avviker från uppfattningen i tidigare forskning. Framst analyseras bilder på läroböckernas omslag och här visas att män helt dominerade omslagsbilderna kring mitten av 1900-talet, men att på 1990-talets omslag var det ungefär lika vanligt med kvinnor som med män, och även barn förekom. Författaren har tittat särskilt på några läroboksserier som publicerats efter genrebrottet, och finner i dessa stor föränderlighet i omslagen från upplaga till upplaga. Han tolkar det som lyhördhet för tidsandan.

I det sjunde kapitlet studerar författaren framställningen av vikingatiden i ett urval av läroböckerna. Bland de figurer som finns i illustrationer av vikingatiden på 1990-talet och början av 2000-talet finns stor dominans av män. 1990-talet framstår i studien som ett intressant decennium, då det såg den nationalistiska historieskrivningens återkomst. Exempelvis används återigen den nationalistiska benämningen på vikingar som "våra förfäder" (i början av 1990-talet) efter att ha varit borta i trettio år. Förutom det stora brottet på 1950-talet finns alltså indikationer på ytterligare ett brott i historieläroboksgenren, cirka 1990.

I det avslutande åttonde kapitlet betonas som huvudresultat stabilitet i utgivningen av historieläroböcker men med ett tydligt brott på 1950-talet. Förändringarna på 1990-talet kopplas till en förändrad genusordning. De politiska styrdokumentens inflytande över läroböckernas innehåll menar författaren ter sig högst begränsat (s. 215). Trots att skolsystemet gjordes om runt 1960 menar han att läroböckerna därefter kommer i samma skepnad som under den föregående perioden.

Resultat och diskussion

Gustafssons avhandling är rik på empiriska resultat. Det kvantitativa greppet gör att vi nu på empirisk grund kan tala om långa linjer i läroboksutbudet. Odhners förmodade dominans blir väl belagd, vilket bekräftar Lars Mellins opublicerade studier från 1970-talet.² Genrebrottet visas övertygande. Gus-

2. Lars Mellin kartlade användning av historieläroböcker genom folkskoleinspektörernas rapporter, t.ex. Lars Mellin, "Användningen av läroböcker i svensk historia 1861–1910", 30/5 1974, opublicerad seminarieretext i Lars Mellins ägo.

tafsson skriver oftast att genrebrottet ägde rum på 1950-talet, men några gånger hänvisar han till början av 1960-talet varför brottet nog snarast ska sättas till runt 1960.

Några invändningar kan riktas mot studien. En allvarlig brist är att forskningsläget är föråldrat. Under senare år har flera forskare publicerat studier som knyter an till Gustafssons ämne men som han inte använder. Ingmarie Danielsson Malmros, Lena Almqvist Nielsen och Lina Spjut har studerat svenska historieläroböcker och analyserat sådant som svenskhet, vikingatid och genus. Göran Andolfs artikel om nationalism och objektivitet i historieböcker är en äldre text som saknas. Även internationellt finns fler studier som behandlat läroböcker och identitet.³ Dessa studier borde ha använts för att kvalificera problemformuleringen och diskussionen av resultaten. Att de inte nämns gör att Gustafssons karakteristik av forskningsläget ter sig missvisande. Flera andra studier borde ha använts för att fördjupa analysen i enskilda kapitel. Diskussionen om omvärldsrelationen i historieböckerna kunde ha fördjupats med hjälp av Thomas Nygrens avhandling och relationen mellan genus och historiekonstruktion med hjälp av de internationella studier som behandlar hur kvinnor representerats i historieläromedel samt av Wera Grahns avhandling där drottning Kristina figurerar. När den statliga förhandsgranskningen av läromedel berörs borde Anna Johnsson Harries avhandling ha anförts, och när Gustafsson efterfrågar en studie av sponsrade läromedel kunde han ha hänvisat till Johnsson Harries studie i ämnet. När Gustafsson tar upp historielärobokens ramvillkor finns ett värdefullt avsnitt om lärobokskonsumtion, men även här borde författaren ha anført senare års studier av historieläromedelsanvändning, vilka problematiserat bilden av historielärobokens ställning i klassrummet. När det gäller historielärobokens föränderlighet respektive trögrörlighet borde han mer effektivt ha kunnat bygga vidare på Janne Holméns slutsatser.⁴

3. Ingmarie Danielsson Malmros, *Det var en gång ett land... Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar* (Höör 2012); Lena Almqvist Nielsen, *Förhistorien som kulturellt minne: Historiekulturell förändring i svenska läroböcker 1903–2010* (Umeå 2014); Lina Spjut, *Den envise bonden och Nordens fransmän: Svensk och finsk etnicitet samt nationell historieskrivning i svenska och finlandssvenska läroböcker 1866–1939* (Umeå 2014); Göran Andolf, "Nationalism och objektivitet i historieböckerna", *Att vara Svensk* (1984); James H. Williams (red.), *(Re)constructing Memory: School Textbooks and the Imagination of the Nation* (Rotterdam 2014).

4. Thomas Nygren, *History in the Service of Mankind: International Guidelines and History Education in Upper Secondary Schools in Sweden, 1927–2002* (Umeå 2011); Wera Grahns, "Känn dig själv": Genus, historiekonstruktion och kulturhistoriska museirepresentationer (Linköping 2006); Christine Woyshner & Jessica B. Schocker, "Cultural Parallax and Content Analysis: Images of Black Women in High School History Textbooks", *Theory and Research in Social Education* (2015); Anna Johnsson Harrie, *Staten och läromedlen: En studie av den svenska statliga förhandsgranskningen av läromedel 1938–1991* (Linköping 2009); Anna Johnsson Harrie, "Sponsrade läromedel i samhällskunskap", *Samhällsdidaktik – sju aspekter på samhällsunder-*

Gustafsson griper över en lång undersökningsperiod och som forskare tvingas man då nöja sig med en lite svagare historisk contextualisering. Men de svagheter jag pekat på i forskningsläget har med studiens frågor att göra, inte minst den påbjudna identifikationen som författaren talar om i sin huvudfrågeställning. Här borde den tidigare forskningen ha kunnat användas på ett mer aktivt sätt. Förklaringen till bristen, liksom till att studien omotiverat går fram bara till år 2000, är troligen att Gustafsson inledde forskningsarbetet redan i början av 2000-talet.

Ett annat problem är den otydliga metoddiskussionen. De kvantitativa studier som redovisas i kapitel 3 håller bäst. Här förstår man vad författaren har gjort och de slutsatser som dragits. Mer problematiskt är att författaren inte noggrant förklarar sitt tillvägagångssätt i den kvalitativa textanalys som genomförts i de senare empiriska kapitlen. Författaren hävdar att de kvinnliga aktörerna Birgitta, Margareta och Kristina haft en konstant närvaro i historieskrivningen men med "varierande konjunktur" (s. 114). På annat ställe beräknar författaren vikingatidens relativa utrymme i "textmassan". Jag kan tänka mig flera olika sätt att beräkna utrymme och konjunktur, till exempel att räkna antal ord, antal rader, antal stycken, antal textsjok, eller antal gånger som ett namn nämns. Det finns en otydlighet i hur författaren har bearbetat materialet och eftersom måtten är frånvarande är det svårt att replikera studien. Inte heller kapitlet med bildanalyser innehåller någon tydlig diskussion om vilken slags bildanalys som har genomförts.

Författaren talar om historieläroboken för den obligatoriska skolan som en egen genre och använder ordet genreförändring i avhandlingens under rubrik. Han anger att historieläroböcker är "de böcker som givits ut med syfte att användas i skolans historieundervisning" (s. 17), men i praktiken tillämpas en smalare definition eftersom vare sig läseböcker, övningsböcker eller historiska kartböcker inkluderas i studien. Naturligtvis kan man argumentera för de utvalda läroböckerna som en egen genre, men jag upplever att sådan argumentation saknas. En genre kan definieras utifrån bland annat institutionellt sammanhang, innehållsliga och formmässiga kriterier, eller utifrån målgrupp. Här hade författaren kunnat vara mer exakt och definierat vad som gör just den obligatoriska skolans historieläroböcker till en genre.

Det femte kapitlet om framställningen av kvinnliga aktörer innehåller intressanta resultat. Men eftersom bara kvinnliga aktörer har studerats går det inte att veta om den förändrade bilden av heliga Birgitta, drottning Kristina och drottning Margareta beror på att de var kvinnor eller att läro-

visning i skola och lärarutbildning (Linköping 2012); Peter Norlander, *Historieundervisning i det multimediala klassrummet: Lärares förhållningssätt till olika mediers kvaliteter och användbarhet* (Umeå 2017); Janne Holmén, *Den politiska läroboken* (Uppsala 2006).

böckerna har förändrat sin framställning av individer. Detta skulle ha blivit klarare om författaren hade breddat empirin till att också inkludera ett par manliga aktörer, eller i analysen använt genusteoretiska begrepp.

Formellt sett fungerar avhandlingen i huvudsak bra. I figurerna 9 och 10 saknas uppgifter om 1950-talet, vilket är olyckligt eftersom 1950-talet pekas ut som en brytningstid; på y-axeln i dessa figurer anges decimaltal trots att hela procenttal borde anges. Figurerna 4–8 är svårlästa även om författaren uppenbarligen försökt göra dem läsbara. Språkligt sett har framställningen god precision men det förekommer onödigt många korrekturfel och enstaka betydelseglidningar, till exempel på sidan 146 från sannolikt till säkert. Begreppet tidsrum nämns med hänvisning till Bachtin, men används inte med samma betydelse som hos Bachtin vilket är förvirrande. I litteraturförteckningen har 17 författare hamnat fel enligt alfabetprincipen, några titlar anges på två ställen, och flera titlar är felaktigt utformade. Sex publikationer som nämns i fotnoterna, exempelvis Johansson 2000 som nämns i not 1 och 180, saknas i referenslistan.

Sammantaget utgör Gustafssons studie ett viktigt bidrag till vår kunskap om historieläroböckerna för den obligatoriska skolan 1870–2000. De långa linjerna och genrebrottet cirka 1960 framstår som de viktigaste resultaten. Indikationerna på ytterligare ett brott runt 1990 bör följas upp av studier som går förbi millennieskiftet 2000. Slutligen finns utrymme för studier som försöker förklara Gustafssons resultat. Författaren relaterar inte till läroplansförändringar, men det stora genrebrottet sammanfaller med grundskolans införande 1962 och även de mindre genrebrotten runt 1920 och 1990 inträffade i anslutning till skolreformer. Men även andra förklaringar vore möjliga. När det gäller genreförändringen i början av 1990-talet skulle man kunna tänka sig att den hänger samman med förändringar i historiekulturen, med ett nyväckt intresse för berättelser, med nya estetiska ideal inom förlagsindustrin, eller kanske med avskaffandet av den statliga läromedelsgranskningen.